

Vajda Júlia

Képek a pokol epicentrumából

„A deportálás átélt --- szenvedése után én sokáig nem tudtam erről beszélni, jóformán évtizedekig. De azután a filmek nézése közben rájöttem arra, hogy minden holokausztfilm *fals*, tebát nem mutatja be az eredeti dolgokat” – kezdte élettörténetét mesélni 2002-ben Antal Sándorné, Márta néni, az első túlélő, akivel interjút készíttettem. Majd, miután felhozta példának, hogy a filmekben Auschwitzban csecsemőt rejtegettek, úgy folytatta, hogy „elbatároztam, hogy nekem életem végén, azaz a sír szélén, kötelességem elmondani azt, amit én láttam, és amit átéltem”. Aztán órákon keresztül csak mesélt, és mesélt, és elmesélte, ahogy megfojtották a csecsemőt, aki a barakkjukban született – mert bár „a filmekben vannak olyan jelenetek, hogy a csecsemőket dugdoszák Auschwitzba, a csecsemőket nem lehetett dugdosni Auschwitzba (...) ezt csináltuk, hogy az anya életét mentjük, hogy a csecsemőt megfojtottuk”. És elmesélte, ahogy igazi brutalitással sterilizálták. És hogy a húga intett neki, hogy menjen vele a gázba, amikor Mengele két különböző irányba küldte őket, s hogy azóta is lelki furdalása van – volt, amíg élt –, amiért nem ment vele.

Nem először érzem úgy, hogy ahhoz, hogy meg tudjak szólalni, le kell szögezmem, milyen mélyen egyetérték azzal, amivel Didi-Huberman kezdi a könyvét.¹ Hogy ugyanis bár lehetetlen elképzelni Auschwitzot, mégis el kell képzelnünk azt. Hisz meg kell értenünk, megismerni viszont – mert nincsen rá más eszközünk – csak úgy tudjuk, ha elképzeljük azt.

A nácik abban bíztak, amitől Primo Levi rettgett: hogy mindaz, ami történt, olyan abszurd, olyan elképzelhetetlen, hogy nem hisznek majd azoknak, akik végigszenvedték, s bár kicsi volt rá az esélyük, de mégis túléltek azt. És mindent megtettek annak érdekében, hogy ne maradjon nyom. Ne maradjanak iratok – bár mindent dokumentáltak, de úgy tervezték, mindet megsemmisítik. S ne csak ne maradjanak képek, de ne is készüljenek. Sőt, azok, akik bár Auschwitzban vannak, de nincsenek a pokol legközepében, azok se tudjanak róla. Ne tudjanak róla többet, mint amit a szag, a kémények füstje s az azzal kapcsolatos szóbeszéd elárul. Hogy ők is csak fantáziájukban tudják megjeleníteni a tőlük pár száz méterre valóra váló rettetet. Hogy nekik se legyen képük róla.

De segítenek-e a képek? Segítenek-e a képek elképzelni azt, ami elképzelhetetlen? Segít-e a négy kép, amely Didi-Huberman könyvének apropóját adta, a négy kép, amelyet a sonderkommandós görög, akiről nem tudunk mást, mint hogy Alexnek hívták, készített? Inkább segítenének-e, ha jobb minőségűek lennének, ha jobban látnánk rajtuk, amit megörökíteni próbálnak? Félek, nem igazán.

Ugyanakkor létükkel s hihetetlenül kicsiny számukkal a halottakéhoz képest – hogy csak ezt az egy viszonyítási arányt említsem –, no meg a képek minősége révén, ahogy látszik rajtuk, hogy láttatni szeretnének, de a kéznek, mely az exponáló gombot lenyomja, nincs ideje beállítani a fényképezőgépet, a kivágást, sőt, végül már a szöveget sem, amelyben a kezében tartott gép a megörökítendő horror látványa felé fordul, a rajtuk alig kivehető jeleneteknél is inkább érzékeltetnek valamit abból a helyzetből, amelyben készültek. Persze ahhoz, hogy a képek sikerületlensége, az őket létrehozó remegő kéz s vele tulajdonosának reszketése, ugyanakkor a képeken valamennyire mégiscsak megörökített jelenetek üzenetét megérthessük, azaz, hogy kapcsolatba tudjunk kerülni a képek valóságával, megint csak Didi-Huberman kijelentésének igazságához jutunk vissza: hisz ezek a jelek is csak attól kelnek életre, ha megpróbáljuk elképzelni azt, amit ábrázolnak, s azt, amiért alig-alig tudják csak ábrázolni azt. Alá kell merülnünk mindabba, ami számunkra elérhető, s révükön meg kell képezzük saját belső képeinket.

Egyetérttek Godard-ral, hogy a zsidók „kiirtásának elfelejtése része kiirtásuknak”.² Hisz a felejtés maga a vég. Amire már nem is emlékszünk, az nincs többé. Ebben az értelemben mondja Rosenfeld a címével is a könyvének,³ hogy elkövetkezőben van a holokauszt vége. Hisz a hamis emlékezés még a felejtésnél is rosszabb. Márpedig – s ezt a könyv szépen végigelemzi – az olyan filmek, mint a *Schindler listája* meg az Anne Frankról készült filmek, könyvek garmadája stb. egy megszépített, emberivé szelídített soát jelenítenek meg. Egy olyan soát, amely hiába csalt és nyilván csal máig is könnyeket az amerikai (és nyilván más) fiatalok ezreinek szemébe, nem szembesíti őket azzal a pusztító gépezettel, azzal gyári, üzemszerű gyilkolóiparral, amely min-

den genocídium közül egyedül a soá sajátja. Nem hozza őket olyan helyzetbe – sőt, éppen ellenkezőleg, e filmek elmaradhatatlan happy endje s a széplelkű kamaszlány hőssé, mártírra stilizálása, ugyanakkor folyamatos megelevenítése általi majdhogynem életre keltése révén –, hogy tényleg el kelljen képzelniük az egyes ember sorsát, bele kelljen gondolniuk az egyes ember szenvedésébe, s ugyanakkor valóban fel kelljen fogniuk a pusztítás mértékét, mely mára lassan az európai zsidóság teljes eltűnéséhez vezet. Nem hozza őket – s persze másokat sem – abba a helyzetbe, hogy a soában ne egy hatmillió számot vagy a szó eredeti értelme szerint holokauszot – mártírhalált, égő áldozatot – lássanak, hanem csak azt éri el, hogy úgy érezzék, azzal, hogy jól kisírták magukat a moziban, színházban stb. mindent megtettek, amit tehettek az elpusztítottak emlékezetének megőrzéséért.

De ha ez így van, van-e mód arra, hogy tényleg belemérüljünk a soá valóságába? Van-e mód arra, hogy mi, akik nem jártuk meg Auschwitzot, s pláne nem a gázkamrát, „elérjük” ahhoz? Hogy mi, maiak, akik számára a gázkamrák léte már természetes, akiknek nem csak magát a gázkamrát, de azt az értetlenséget is nehéz elképzelniük, amivel a zsidók, akik az auschwitzi rámpán leszálltak a vonatról, s egyértelművé vált számukra, amit a vonatra felszállva még csak komolyan sejtettek, hogy a cél nem más, mint az elpusztításuk, át tudjuk érezni az „Auschwitz előtti ember” ezen döbbenetét, s aztán mindazt, amit a lágérbéli – lassabb vagy gyorsabb – kínhalála során érzett? És ha van, akkor mindennek megértéséhez, elképzeléséhez kell-e kép? Sőt, továbbmenve, kell-e film? Vagy jobb-e, ha van kép? És jobb-e, ha van film?

Amikor a *Saul fiát* megnézve kijöttem a moziból, azt kérdeztem magamtól: jó film-e, amit láttam, nagy film-e. Aztán rájöttem, hogy részben azért merül fel így a kérdés, s azért nem tudok válaszolni rá, mert azt sem tudom, lehet-e jó filmet csinálni Auschwitzról. Mert mintha az *contradictio in adjecto* lenne. Mert még a legjobb thriller is – nem vagyok thrillerfogyasztó, de gondolom, az minősül jó thrillernek, ami közben jól félünk – azzal a megkönnyebbüléssel ér véget, hogy ez csak egy film volt. De a film Auschwitzról nem érhet véget ezzel. Az kell, hogy legyen a vége, azt az érzést, rémületet, rettenetet kell magunkkal vinnünk, ami Auschwitz maga. Vagy legalábbis amit el tudunk képzelni, hogy az Auschwitz maga.

Ez a film erre kényszerít. Hogy tényleg beleképzeljük magunkat a sonderkommandós Saul helyzetébe. Hogy beleérezzünk abba, mit jelent nap nap után naponta többször is felsikálni a gázkamra pad-

lójáról, lemosni a gázkamra faláról hitsorsosai véré, vizeletét, ürülékét s egyéb testnedveit. Eltüntetni kínhaláluk nyomait, hogy hihetővé váljék, a helyiség ártatlan zuhanyozó csupán. Hogy beleképzeljük magunkat a sonderkommandós helyzetébe, aki nap nap után – esetenként nyilván naponta többször is – csalárdul elmondja a gázkamrába beteret hitsorsosainak, hogy jegyezzék meg fogasuk számát, hogy majd fürdés után megtalálják a ruhájukat. Aki ennek fejében nem éhez, és alkoholt is kap, hogy el tudja viselni nem csak azt, hogy ezt teszi, de azt is, amit lát. Amit hall. Hogy azok, akiket becsapott, hamarosan ökölrel verik majd a gázkamra légmentesen elzárt ajtaját, akik sírnak, üvöltenek kínjukban, mielőtt aztán a gáz végez velük, s holtan a földre – jobban mondva egymás tetemeire – rognak. És elképzeljük, hogy milyen lehet neki, amikor mindezek után társaival együtt kinyitják az ajtót, bemennek a halottak közé, s vaskampókkal a krematóriumba húzzák a tetemeiket. S mindezt sitve, hisz jön a következő turnus.

Igen, ez a film erre kényszerít. Hogy magunk előtt lássuk mindezen túl még azt is, amit Filip Müllernek – a húszévesen Auschwitzba került, s aztán három éven át a Sonderkommandóban szolgáló szlovák túlélőnek – a horror részleteit is pontosan leíró visszaemlékezéséből tudunk.⁴ Hogy amikor a magyar zsidók érkeztek, akkor a gázkamrák és a krematórium egy idő után már „csúcsra járatva” sem győzték a „munkát”, nem tudták horrorisztikus gyilkolási feladatukat elegendő mértékben ellátni: a szelekciónál halálra ítéleteket halomra lőtték, s nyílt tűzben égették el tetemeiket. Igen, ezt a filmet megnézve még ezt is el kell képzelniük. És persze azt a „munkát”, amit a Sonderkommando tagjainak ehhez el kell végezniük. Azt, amit a Sonderkommando tagjai, köztük a filmbéli Saul, érezhetnek eközben.

A túlélő zsidók, különösen azok, akik Auschwitzot éltek túl, sokszor úgy tekintenek a Sonderkommando tagjaira, mint gyilkosokra. Igen, a szó szoros értelmében véve tényleg részesei a bűnnek. Ugyanakkor a filmet látva elemi erővel tiltakozott bennem valami, hogy elfogadjam azt, hogy nem menthetjük fel őket, mondván, ha az ő esetükben akceptálnánk a „parancsra cselekedtek” érvét, a nácik többségénél is ezt kellene tennünk. Vagy talán nem is ez ellen. Inkább pusztán csak az ellen, hogy gyilkosoknak lássuk őket. Valószínűleg ez mozgatta Röhrig Gézárt is, amikor azt mondta, hogy „a leghalványabb kétely sem merülhet fel, hogy a Sonderkommando tagjai nem csupán ugyanolyan áldozatok, hanem még sokkal inkább áldozatok. Ők a pokol epicentrumában éltek. A lehető legnagyobb tiszte-

letet érdeklík. Voltak köztük olyanok, akik inkább maguk is a gázkamrát választották.”⁵ És úgy tesz különbséget a Sonderkommando tagjai és a náciük bűne között, hogy közben „fenntarthassa a jogát arra, hogy morálisan megkérdőjelezze azt a cselekedetet, amikor valaki Zyklon-B kristályt szór a végletekig zsúfolt gázkamrába. Mert nyilvánvalóan problematikus cselekedet még egy ember megölése is, nemhogy százaké, hiába, hogy valaki parancsra cselekszik.” Ugyanakkor maga is elismeri, hogy akkor már van némi jogalapja a kételynek, amikor az áldozatok „becsapása, hogy zuhanyozni fognak, kerül szóba”. Azon a ponton, amit a filmen hihetetlen életszerűséggel és keménységgel maga játszik el.

Ilyen éles lenne a határ?

Ahogy Didi-Huberman fogalmaz, „a koncentrációs táborok elemzése megmutatta, hogy laboratóriumok voltak, melyekben az általános pusztításra való gépezetet kísérletezték ki. Azt a gépezetet, amely tökélyre viszi a lélek megsemmisítését és a társadalommal való kapcsolat szétverését.”⁶ Ennek ellenére voltak a Sonderkommando tagjai között, akik öngyilkosságot kíséreltek meg. Voltak, akik – mint azt a film is megidézi – kísérletet tettek, sőt, sikerrel is jártak ebben, hogy ha csak négy fénykép erejéig is, de megörökítsék a gázkamra borzalmát. És voltak olyanok is, akik megkísérelték a lázadást: emberfeletti erővel küzdöttek azért, hogy mindezen elembertelenítő körülmények ellenére emberek tudjanak maradni. Az előbbieket, akik a megörökítés kísérletével, céduláik elásásával veszélyeztetik az életüket, üzeni próbálnak: a külvilágnak? az utókornak? Nyilván mindkettőnek. Az utóbbiak megtalálnak részben épp a rájuk bízott végtelenül kegyetlen feladatot, a bűnrészességet s ugyanakkor a méltóság nélküli halált utasítják vissza.

A filmbéli Saul közvetlenül nem ez mozgatja. Segít ugyan azoknak, akik ezzel próbálkoznak, bár a fényképezést nem érzi a magáénak. És nem érdekli a felkelés, a kitörés sem. Ő a fiát – s mindegy is, hogy a gázkamrából még élet és halál határán lebegve kikerülő fiú tényleg a fia-e – szeretné eltemetni. Semmi más nem érdekli. Úgy érzi, meg kell mentenie az orvos bonckésztől és a krematórium tüztől, s kaddist kell mondani érte: meg kell adni neki a zsidó emberhez méltó halált. Igen, neki egyedül. Meg kell akadályozni – legalább az ő esetében –, hogy Goebbels mondata, hogy ui. „senki nem fog kaddist mondani értetek”⁷ valóra váljék. Mintha valami jelet látna a fiú túlélésében. Mintha úgy érezné, ő az, akit muszáj megmentenie a méltóság nélküli haláltól. Bármilyen áron. Hogy legyen legalább egy, aki megkapja ezt.

Igen, van történet is, a film nem (mozgó)képeskönyv csupán. Történet, amelyben emberek küzdenek a méltóságért. Ott van Saul, aki egy ember halálának a méltóságáért küzd. A saját méltóságáért, amiért ő ezt ennek az egynek legalább megadja. Aki egy embert megment, az egész világot menti meg, áll a Talmudban. Aki egy embert megment a méltatlan haláltól, az egész világ méltóságát menti meg? Talán igen. De Auschwitzban, a Sonderkommandóban ez nem lehetséges, csak küzdeni lehet érte. Ahogy teszik azok is, akik a fényképezést, a fényképezés révén a tanúságtételt, s a felkelést szervezik. Igen, úgy jelennek meg, mint akik hisznek abban, hogy lehetnek közülük olyanok, akiknek sikerül megszökniük. Akik nemcsak, hogy maguk megmenekülnek, de még a gázkamrák hírért is elviszik. Elviszik úgy, hogy ha a világ nem akarná hinni beszámolójuk igazságát, akkor azt fényképekkel is igazolni tudják. Vagy ezt csak én látom bele? Az én lelkem vágyrna rá, hogy így lehessen, miközben tudom, hogy ha így lenne, magam lennék az első, aki elutasítaná a filmet. Aki azt mondaná, hogy nem sikerült konzekvensen végigvinni azt, amit a gázkamrabeli első képsorok ígértek: hogy nem sikerült elkerülni a *Schindler listája* és oly sok más hamis „holokauszt”-film csapdáját. Hogy nem sikerült végigvinni azt, hogy ebből a pokolból nincs menekvés. Hogy ahhoz, hogy ne legyen hamis, a filmen sem lehet. Azzal, hogy ezt nem teszi, feladja a leckét: azzal megyünk haza, hogy dolgozunk a saját képeinken.

Nem tudom, hogy jó film-e. Nem tudom, mert talán nem is tudható. De abban biztos vagyok, hogy a *Saul fia* fontos film. Fontos, mert nem csak igaz, de bátor is. Bátor, mert odavisz. Odavisz, s amíg nézzük Saul – Röhrig Gézá –t, ahogy a gázkamra padlóját sikálja, hirtelen olyan mértékben kényszerülünk elképzelni azt, ami ott történt, azt, amit ők, a sonderkommandósok érezhettek, amennyire az kívülről egyáltalán csak lehetséges. Azt, amit ők érezhettek, akik végigélték, sőt, végigcsinálták azt, s akiket aztán túlnyomó többségükben szintúgy megölték. Olyan közel visz a pokolhoz, amilyen közel csak lehet, ha magunk nem vagyunk a pokorra vetve. S persze – ne álltassuk magunkat – mindez csupán 107 perc: még ha nincs is happy end, kijövünk a moziból, s morfondírozunk mégoly hosszsan is a látottakon, álmodjunk bár a rémképekkel, legfeljebb csak azt érezhetjük, rettenetes lehetett. Fokozatosan kerülünk egyre beljebb. Már nem csak azt látjuk, ahogy Saul sikálja a padlóra a vért, ürüléket, gennyet, de azt is, ahogy fogókkal vonszolják ki a gázkamrából a tetemeiket. Aztán később azt, ahogy a hamut lapátolják a krematóriumból.

Ahogy ég a tűz, amelyre elevenen vetik a túl nagy számban, oly nagy számban, hogy azt a pusztításra kidolgozott technológiai folyamat el sem bírja, érkező magyar zsidókat.

Fontos film, mert nem csak úgy tesz, mintha emlékezni, emlékeztetni szeretne. Nem csak úgy tesz, mintha megpróbálná érzékeltetni az elképzelhetetlent: tényleg erre tesz kísérletet. Tényleg odavisz, s nem felstilizál. Nem hősokról, hősiességről, helytállásról szól, bár megmutatja azokat, akik küzdöttek. Akik emberek maradtak akkor is, amikor az már majdhogynem lehetetlen volt. Nem moralizál, nem a fényképezők hősiességéről, a kitörni készülő, a lázadók hősiességéről, a halál méltóságáért küzdő Saul hősiességéről szól: a pokolba hív minket is, hogy szálljunk vele pokolra legalább erre a rövid időre. Hogy – amennyire lehet – el tudjuk képzelni azt, hogy mit éltek meg ők, akkor, ott.

Hogy közelebb tudjunk kerülni ahhoz, hogy megértjük, amit Márta néni mesélt:

„Az egyik kápó levitt egy ilyen **sötét, pincészerű helységbe**, azt se tudtam mi az, --- és belökött egy szobába. Ez a szoba egy ilyen aa-- ablak nélküli valami volt. **Rengeg** voltak akkor már ott. Őrjöngtek, a --- nők egymást vagy magukat harapdálták, --- és volt, aki csendesen imádkozott körülöttem a helyiségben. Körülnéztem. Olyan búszcentis vastagságú csővezeték, korongszerű valami volt ott, és a korongon olyan tíz centis lyukak voltak, észrevehetően azon jöttek ki --- a cián szemcsék. De hát akkor még, tulajdonképpen, első pillanatban nem is tudtam, hogy hol vagyok. Oldalt nem láttam zubanyozókat, mert egyrészt annyian voltak, másrészt nem néztem oldalt. Csak mikor ezt a korongot láttam lyukakkal, akkor tudatosult bennem, hogy tulajdonképpen én a gázkamrában vagyok. Engem **dermedt** nyugalom szállt meg, és azt mondtam magamnak, **minél előbb** legyen vége ennek az örületnek. A húgom is itt fejezte be, én is, most itt fogom befejezni, de ez **történjen minél előbb**. S akkor megfordultam, s akkor láttam, hogy az ajtó ilyen hermetikusan elzárt, ki volt bélelve, apró rések, és egy ablak volt, egy kémlelő ablak, aminek szintén ilyen párnázott volt a széle, és a németek, nők, férfiak vegyesen kéjjel nézték, néztek be a gázkamrába, és élvezték a heftlingeknek a gyötrődését. Egymást lökdözték, hogy minél többen lássák ezt az attrakciót. --- Aztán egy idő múlva kinyílt az ajtó ----- és bejött, nézett egy Obersturmführer, rámutatott ötünkre, és a következőt üvöltötte németül, **Ti még ráérték megdöglenni, még egy-két**

hónapot dolgozzatok a birodalomnak --- és kibáltak bennünket a Sonderkommando tagjai. Öten kaptunk egy rubát, s az Obersturmführer mondta az egyik kápónak, hogy ő Mengeléhez vigyétek az öt heftlinget, és mondja meg, hogy én küldtem, és ossza be munkára őket. A Sonderkommando tagja útközben elmondta, hogy ne hogy mondjuk valakinek, hogy a gázkamrából szabadultunk, mert akkor megölnék bennünket.”

Márta néni ott volt, már majdnem egészen ott, eljutott a pokol kapujáig, sőt át is lépte azt, hogy azután a pokol egyik angyala kipenderítse onnan. Valóban megtörtént, amit mesélt? Vagy bűntudata szülte fantáziakép, amit felidéz? Mindegy is talán: egy kép, amelyik segít elképzelni az elképzelhetetlent. Egy kép, amivel ő, aki ott volt, s onnan visszatért, élt egy életen át. Aminek terhét ő, aki ott volt, cipelte egy életen át. Neki igaz volt, s segített elképzelnie, hogy mi volt az, ahová nem követte a hűgát. Ahogy nekünk, akik – szerencsénkre – nem jártunk ott, e film próbál segíteni abban, hogy el tudjuk képzelni azt, amit nem lehet, s amit ugyanakkor kötelességünk elképzelni. Hisz úgy bocsát minket utunkra, hogy legalább egy darabig még ne tudjunk felocsúdni. Hogy a moziból kijöve kénytelenek legyünk saját – túlélőként, vagy akkor még meg sem születettként – érzett bűntudatunk képeivel viaskodni. És jó, hogy így van. Mert ez teszi ezt a filmet nem csak bátorrá, de igazzá is.

JEGYZETEK

¹ Georges Didi-Huberman: *Images in Spite of All*, The University of Chicago Press, 2008, p. 3.

² 20. J.-L. Godard: *Histoire(s) du cinéma*, Paris: Gallimard-Gaumont, 1998, I, p. 109.

³ Alvin H. Rosenfeld: *A holokauszt vége*. Gondolat Könyvkiadó, 2014.

⁴ Filip Müller: *Eyewitness Auschwitz: Three Years in the Gas Chambers*, Ivan R Dee, Inc, Chicago, 1999.

⁵ Catherine Shoard: „Son of Saul star: ‘God was holding the hand of every Jew in the gas chamber’”, http://www.theguardian.com/film/2015/may/19/geza-rohrig-son-of-saul-interview-auschwitz-jewish-prisoner-sonderkommando?CMP=share_btn_fb

⁶ Georges Didi-Huberman: id. mű, p. 20.

⁷ Didi-Huberman idézi Hannah Arendtet, id. mű, p. 22.

